

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.26>
УДК 94(477.7=163.2)"1921/1939":341.485]:332.025.26

Юрій ІРЮГЛУ

кандидат історичних наук, доцент,
кафедра суспільних дисциплін,
Запорізький державний медико-фармацевтичний університет

ORCID: 0000-0003-3324-7598
Email: uirioglu@ukr.net

Володимир МІЛЬЧЕВ

доктор історичних наук, професор,
кафедра джерелознавчих студій та суспільних комунікацій,
Запорізький національний університет

ORCID: 0000-0003-4432-3322
Email: vladmilchev@ukr.net

ВІДГОМІН СЕЛЯНСЬКОЇ КАТАСТРОФИ: КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ТА ГОЛОДОМОР В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ ПРИАЗОВСЬКИХ БОЛГАР

Анотація. В статті розглядається проблематика соціально-економічних перетворень 20-30-х років XX століття у болгарському селі Північного Приазов'я за матеріалами усних історій та розкривається механізм формування образу «колективізації» в історичній пам'яті цієї групи українських болгар. Було розвинуто тезу про існування певного корпусу усних наративів як альтернативної історико-культурної моделі минулого соціуму по відношенню до офіційної радянської картини «модернізації».

Картину руйнації селянської спільноти зсередини та створення атмосфери недовіри та страху було відтворено крізь призму персональних наративів. Також було виокремлено сюжети історичної пам'яті щодо насильницької колективізації як фактору формування комплексу суспільно значущих персональних історій болгар Північного Приазов'я. Крім цього, у поєднанні із документальними комплексами з історії колективізації та Голодомору на півдні України, було продемонстровано інформаційний потенціал усно-історичних джерел. Зокрема, авторами було відтворено основні етапи процесу дефрагментації селянського соціуму засобами економічного та позаекономічного тиску з боку радянської влади. Проілюстровано процес формування та активного побутування в інформативному середовищі болгарського населення Північного Приазов'я вербальних образів функціонерів / активістів колективізації та «мовчазної маси» жертв руйнації усталеної господарської системи на фоні Голодомору. Також було вивчено явище емоційного та культурного конфлікту в структурі історичної пам'яті респондентів, дотичних до «комсомольців»-функціонерів, з огляду на структурування ними власних наративів та вибудовування причинно-наслідкових зв'язків. Автори дійшли висновку, що інформаційна трансмісія образів минулого молодшому поколінню мала місце із відповідним емоційно-ціннісним настроєм (щодо подій розкуркулення, колективізації та Голодомору), які вочевидь актуалізувалися в період 1990-х – 2000-х років під дією суспільно-політичних та економічних трансформацій.

Ключові слова: усна історія, Північне Приазов'я, колективізація, Голодомор, болгарське населення.

Yurii Iriohlu

Candidate of Historical Sciences, associate professor,
Department of Social Studies
Zaporizhzhia State Medical and Pharmaceutical University

Volodymyr MILCHEV

Dr. of Sciences in History, Professor
Department of source studies and social communications
Zaporizhzhia National University

THE ECHO OF THE PEASANT'S CATASTROPHE: COLLECTIVIZATION AND THE HOLODOMOR IN THE HISTORICAL MEMORY OF THE NORTHERN AZOV BULGARIANS

Abstract. *The article explores the socio-economic transformations of the 1920s and 1930s in a Bulgarian village in the Northern Azov region, drawing on oral histories. It elucidates the mechanism behind the construction of the "collectivization" image in the historical memory of Ukrainian Bulgarians. The thesis posits the existence of a distinct corpus of oral narratives as an alternative historical and cultural model, contrasting with the official Soviet narrative of "modernization."*

The narrative portrays the disintegration of the peasant community and the instigation of an atmosphere of mistrust and fear, as recounted in personal stories. The study identifies historical memory narratives about violent collectivization as influential in shaping a complex of socially significant personal stories among Bulgarians in the Northern Azov region. Moreover, by integrating documentary evidence on collectivization and the Holodomor in southern Ukraine, the article highlights the informational potential of oral historical sources. Specifically, it reconstructs the primary stages of the Soviet authorities' defragmentation of peasant society through economic and non-economic pressures.

The authors illustrate the process of forming and actively navigating the informational environment among the Bulgarian population in the Northern Azov region, depicting verbal images of collectivization functionaries/activists and the "silent mass" of victims of the economic system's collapse during the Holodomor. The article also delves into the phenomenon of emotional and cultural conflict within the historical memory structure, particularly concerning "Komsomol" functionaries. This investigation considers the respondents' narrative structuring and the establishment of cause-and-effect relationships.

Conclusively, the authors assert that the transmission of past images to the younger generation occurred with corresponding emotional and value attitudes, particularly towards disarmament, collectivization, and the Holodomor. These attitudes were notably reinvigorated during the 1990s-2000s, influenced by socio-political and economic transformations.

Key words: *oral history, Northern Azov region, collectivization, Holodomor, Bulgarian population.*

Постановка проблеми. На сьогоднішній день, у вітчизняній історичній науці, тематика соціально-економічних перетворень в Україні кінця 20-х – початку 30-х років ХХ століття, вбачається вкрай актуальною. Така масштабна подія як «колективізація», визначила подальший розвиток і економічної, і соціально-психологічної сфери суспільного буття сільського населення України незважаючи на його етнокультурну приналежність.

Звернення до вивчення моделей виживання етнокультурних утворень в соціально екстремальних умовах, викликано, з одного боку, загальною гуманістичною направленістю сучасного вітчизняного історіографічного процесу, зі зверненням до суб'єктивного досвіду окремого індивіда як призми, що висвітлює найприхованіші конструкти соціуму; з іншого боку, буремні події «колективізації» представлені в документальних джерелах із домінуванням офіційної (радянської) точки зору, з ігноруванням основних дійових осіб – «звичайних» людей, що були виконавцями та жертвами. А от же, постає питання про залучення до розгляду нових за змістом та формою джерельних комплексів, які б повернули голос «мовчазній більшості» – усних спогадів.

Розв'язання проблем соціально-економічного та культурного буття болгар Північного Приазов'я в умовах економічних експериментів кінця 20-х – початку 30-х років ХХ століття, є одним з перших кроків до вивчення процесу трансформації селянської культури півдня України, що являла собою результат сталих контактів між різними етнічними та соціальними групами, складовим конструктом якої є й болгар.

На сучасному етапі постає необхідність залучення нових як за формою, так і за змістом

джерел для розкриття глибинних конструктів соціумів. Саме вирішенню цього питання може допомогти один з напрямів соціально-історичних студій «усна історія». Через дослідження механізмів продукування та подальшої трансляції соціально значимої інформації в середовищі певних колективів, відкривається можливість крізь призму суб'єктивного досвіду респондентів, вивчення структури суспільства та соціально-поведінкових сценаріїв, які визначають буття як окремої людини, так і всього загалу.

Суб'єктивний світ людини – це не тільки результат, але й учасник історії, а унікальна властивість пам'яті змінювати значення подій минулого робить можливим існування історії як форми життя. Ця теза є вельми важливою для нас, адже дослідження суб'єктивної пам'яті болгар Північного Приазов'я та особливостей відкладення в ній історико-культурного матеріалу дозволить визначити фактори, що детермінували цей процес. Таким чином, усно-історичні студії локальних груп, що об'єднані спільними етнічними, чи то соціокультурними елементами, мають для історичного дослідження непересічне значення, оскільки допомагають, адекватно щодо об'єкта вивчення, підібрати дослідницькі методики.

Звертаючись до комплексу усноісторичних джерел варто відзначити, що багатогранність емоційного та фактологічного наповнення персональних наративів вимагає, у процесі вивчення їхнього джерельного потенціалу, звертатись до аналізу глибинної структури цього мнемонічного продукту. Це твердження обумовило склад групи джерел у вигляді добірки інтерв'ю з мешканцями болгарських селищ Північного Приазов'я. Загалом, залучені до опрацювання матеріали інтерв'ювань,

охоплюють спогади 389 осіб, записані протягом 2001-2007 років в межах реалізації експедиційних програм Наукового товариства ім. Я. Новицького, діяльності Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського та Лабораторії генеалогічних та біографічних досліджень Запорізького національного університету.

На даний момент вся колекція інтерв'ю зберігається в Рукописному відділі Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського (РВЗВІУА), при Запорізькому національному університеті і відкрита для загального користування. Це усні історії мешканців болгарських селищ Приазовського, Приморського та Якимівського районів Запорізької області. Всі записи інтерв'ю згруповані у РВЗВІУА в фонді № 8 «Етнографічні експедиції», що об'єднує 12 описів складених за хронологічним принципом – роком проведення інтерв'ювання.

Ступінь розробленості проблеми. Проблематика соціально-економічних перетворень в селянській культурі України 1920-х – 1930-х років, вже мала своє відображення в роботі Нолла В. та ґрунтовному виданні спогадів свідків Голодомору, організованого Мициком Ю.А., що презентують спробу усно-історичного дослідження даного питання [27; 28]. Етнокультурна складова процесу колективізації представлена в низці робіт, зокрема, маємо працю Орлянського С.Ф. щодо розвитку болгарських громад в 20-х роках ХХ століття, а також розвідку Мільчева В.І. [25; 30]. Однак, згадані роботи охоплюють здебільшого фактологічний аспект розгортання подій в приазовському селі 1920-1930-х років. Натомість, залишається не розкритими питання механізму формування соціально-психологічних наслідків подій розкуркулення та колективізації в середовищі болгарських громад Північного Приазов'я як складової частини південноукраїнського селянства із широким залученням усно історичних джерел.

Метою даної дослідницької розвідки було визначено необхідність встановлення процесу формування образу соціально-економічних перетворень в історичній пам'яті болгар Північного Приазов'я та факторів впливу виявлених стереотипів на суспільну поведінку даної етнокультурної групи протягом подальшого історичного періоду. Для досягнення поставленої мети було опрацьовано та проаналізовано комплекс документальних та усно історичних джерел.

Виклад основного матеріалу. Звертаючись до сюжетів розкуркулення як етапу створення колективних господарств, які видаються найбільш яскравими і з точки зору соціально-економічного розвитку, і за емоційно-психологічним напруженням, необхідно простежити процес реалізації даного заходу та його соціокультурні обставини. Активна агітаційно-роз'яснювальна кампанія, що була розгорнута в болгарських селах через «активних» представників радянської влади та періодичні видання національною мовою етнічної меншини, не давала очікуваних

результатів, населення не повною мірою розуміло, яким чином такі заходи можуть призвести до покращення їх добробуту [38]. Підґрунтям для такої позиції населення виступає їх стабільне соціально-економічне становище, яке на 1920-ті роки, було забезпечене високим відсотком середняцьких господарств, виокремлювались лише деякі села, що традиційно вважались бідними. В основі даного факту лежить краща забезпеченість болгарського населення землею, що була отримана ними ще у середині ХІХ століття на пільгових умовах [25, с.66]. Так на 1928 рік у селі Інзівка середняцькі господарства займали 51 відсоток, у Райнівці – 73,6, а у Федорівці – 17,8. Заможні господарства, в свою чергу, становили відповідно 17 відсотків, 8,8 та 5,7 [29, с. 46].

Яскравим підтвердженням наведених даних можуть слугувати результати виборчої кампанії до селищних рад 1927 року в Цареводарівському районі в тих же селах, де кількість позбавлених виборчих прав, тобто прирівняних до «куркулів», частково до «ворогів радянської влади», складала доволі високий відсоток. У Інзівці це число складало 113 із загальної кількості у 1284 виборців, у Райнівці – 44 із 768, а у Федорівці – 27 із 587. Причому, серед обраних депутатів до селищних рад, по всіх селах майже половину складають саме середняки [34]. А голова Коларівського районного виборчого комітету заявив, що 10 – 15% дорослого населення в районі позбавлені виборчих прав [35]. Зокрема у Радолівці з 350 виборців 50 позбавлені такого права, у Банівці – з 735 позбавлені 74, у В'ячеславці – з 887 дискриміновані становлять 121 особу [36].

Таким чином, соціально-економічна основа болгарського населення Північного Приазов'я представлена відносно великою кількістю самодостатніх господарств, забезпечила сталість етнокультурних та соціально-побутових традицій аграрного суспільства. Характерною рисою селянського світосприйняття є прагнення досягнути в господарському розвитку рівня «заможності», саме заможності, а не багатства. В усних наративах болгар Приазов'я підкреслюється важлива в цьому аспекті теза про родинну форму ведення господарства, причому увага акцентується на обробітку «власної» землі власними силами. Патріархальність укладу болгарської родини та її чисельність дозволяли задовольнятися наявною робочою силою майже без залучення найманої. А господарство у «пару коней, корова та кілька овець» позиціонувалось як не велике, а лише таке, що забезпечує життєдіяльність [9, 8хв.-12хв.; 2, с. 14].

Присутність у мнемонічному наборі наших респондентів великого масиву яскравих спогадів стосовно одноосібного господарювання свідчить про наявність певного соціокультурного фактору, що сформував свідомість кількох поколінь болгарського населення Приазов'я [21, 9хв.-10хв.]. Оскільки спогади інформантів згуртовані навколо саме форми ведення господарства, то можна говорити, що саме колективізація та розкуркулення є переломним

рубежем для болгар, що поділяє життя на два етапи, до колгоспів та у колгоспах.

Розрив селянської свідомості із землею, до якого призвели соціально-економічні трансформації в сільському господарстві, обумовив формування певного стійкого образу землі як джерела життя, що на сучасному етапі виявляється в активному зверненні респондентів під час інтерв'ювання до факту володіння ними земельним наділом та їхні варіації щодо його використання [13, 10хв.-12хв.].

Формування такого потужного, за своєю часовою та просторовою функціональністю, мнемонічного потоку може свідчити лише про підвищену комунікативну активність у родині, в ході якої діти (нині наші респонденти) сприймали емоційно-ціннісні установки своїх батьків, що обговорювали таке непересічне для традиційного суспільства явище, як розкуркулення. Оскільки публічні протести проти політики колективізації ні до чого не призводили або ні до чого доброго для їх учасників, то єдиним ареалом, що дозволяв реалізувати селянам власне бачення, залишалася родина [25, с. 69]. Фактично, студіювання усних історій дозволяє побачити глибинні зв'язки найдрібнішої ланки соціального організму – окремої родини, простежити варіації стратегій виживання у соціально-екстремальних умовах та погляд на історичну реальність з точки зору болгарина-селянина 1920-х років, який своєю батьківською поведінкою через певні процедури соціалізації дитини транслював їй власний соціокультурний досвід [40; 8, 1хв.-7хв.].

Діяльність Комітетів незаможних селян (КНС) по розкуркуленню на місцях відзначалася суперечливістю та навіть хаотичністю, що залишило по собі слід не лише у документальній частині джерел, але й певною мірою в усних оповіданнях. Процес боротьби з «куркулем» руками «незаможників» перетворився, фактично, на грабунок у власних інтересах, конфісковане майно простоювало просто неба або розкрадалося, що ставало предметом критики навіть з боку Районного КНС у вигляді гнівних телеграм на місця [31, арк.45; 25, с. 69].

Часом сільськогосподарський інвентар, простоюючи без роботи, пізніше просто викупався колишніми власниками, привносячи таким чином «інвестиції» в сільську громаду на користь бідняків [31, арк. 117]. Відсутність логіки у діях «незаможників» призводила тільки до загострення відчуття соціокультурної ідентичності в селян. Неможливість логічного, з точки зору традиційних цінностей, пояснення нещастя своїх односельців, які сприймалися всередині групи як прогресивний елемент, призводила до активного формування у колективному мнемонічному потоці образу жертв, котрий був транслюваний також і молодшому поколінню. Так, респонденти, згадуючи події розкуркулення зі слів своїх батьків, також не знаходили цьому якогось пояснення, апелюючи до офіційного вердикту – «куркуль» [4, 2хв.-4хв.; 9, 2хв.-8хв.; 14, 3хв.-5хв.]. Потім, як правило, йшло пояснення використання даного терміну, немовби йдучи від

противного: респонденти, розповідаючи про людей, що підпали під категорію надто заможних експлуататорів, акцентували увагу на їх власних здобутках у трудовій діяльності, підводячи таким чином до розуміння слова «куркуль» лише як загальноприйнятої у середовищі болгар Північного Приазов'я позначки жертв колективізації.

Однак дійсно культурним шоком для болгарського населення була дискримінація людей за соціально-економічними показниками та вигнання їх із домівок із повною конфіскацією майна. Так у с. Степанівка Цареводарівського нацрайону у 1925 році стараннями сільських «незаможників» було вигнано з власних домівок 36 родин із загальною кількістю членів 154 людини, які масштабами власних господарств не вписувалися в бачення соціалістичного майбутнього сільськими активістами [37]. Обробіток власної землі власними силами та досягнення заможного рівня добробуту завжди перебували серед пріоритетних життєвих позицій болгар Північного Приазов'я як представників аграрної культури. Саме тому усні історії із сюжетами виселення «куркулів» сповнені емоційними сплесками та жалем, хоча самі респонденти можуть і не мати родинних зв'язків із постраждалими [7, 4хв.-7хв.; 9, 6хв.-8хв.; 5, 5хв.-10хв.]. Швидше за все, це є результатом тісних соціокультурних зв'язків у середині болгарської громади, через активізацію котрих кожен окремий індивід відчуває єдність мети існування усього колективу, а тим самим сприймає проблеми та потреби інших членів групи, як власні, оскільки вони поєднані спільними етнокультурними установками [24, с. 50-51].

Яскраві та насичені усні оповідання болгар Приазов'я про часи колективізації та розкуркулення, перш за все, відображають культурне значення такого переломного моменту для подальшого розвитку однієї з етнокультурних громад Південної України. Про масштаби кампанії виселення заможного селянства у болгарських селах Північного Приазов'я говорять дані тільки по одному с. Преслав, в якому загалом було розкуркулено із подальшим виселенням 68 родин, а ще 27 родин отримали право залишатися в селі [33, арк.1-13в.]. Поєднання даних документальних джерел із усними оповіданнями дозволяє простежити складний та водночас визначальний для подальшого соціального розвитку болгарської громади процес формування образу індивідуального господарювання, процвітання якого було перерване колективізацією [21, 8хв.-14хв.].

Культивування саме такого мнемонічного образу в середовищі етнокультурної групи болгар Приазов'я повною мірою відображає соціально-економічну та соціокультурну позицію мешканців болгарських селищ у 1920-х роках як реакцію на руйнування сталих основ їхньої традиційної культури. Загалом можна говорити, що саме політика колективізації, підірвавши економічні потуги болгарського населення Північного Приазов'я, призвела до руйнування традиційної аграрної

культури болгар, витоки якої простежуються ще з XVIII – XIX століть.

Дослідження такої резонансної та драматичної сторінки вітчизняної історії, як Голодомор 1932 – 1933 років, вимагає не тільки детальної реконструкції загальної картини історичної реальності, але й приділення пильної уваги ситуаціям регіонального масштабу, оскільки тільки за таких умов можливо простежити механізм страшної події зсередини, з точки зору виконавців та жертв. У силу сукупності певних факторів соціально-політичного та геополітичного характеру не видається можливим ознайомлення дослідників із повним комплексом писемних джерел з історії Голодомору.

За таких умов вбачається актуальним звернення до свідчень безпосередніх свідків та постраждалих від цього страшного голоду, аби повною мірою забезпечити історико-культурну реконструкцію подій із урахуванням регіональної та етнокультурної специфіки.

Явище Голодомору охопило, фактично, всю територію тодішньої радянської України. Не зважаючи на антиукраїнське спрямування дій радянської влади, під її жорна потрапили усі мешканці регіонів товарного виробництва хліба, незалежно від етнічної приналежності, в тому числі й болгарське населення Північного Приазов'я. Звертаючись до усних оповідань болгар Північного Приазов'я з метою дослідження проблем голоду 1932 – 1933 років, одразу постає питання виокремлення структурних сюжетів у спогадах респондентів, що допомагають зрозуміти не тільки внутрішню структуру події, але й те, яким чином вона вплинула на соціокультурну ситуацію в болгарських громадах.

Отже, першим можна виокремити набір сюжетів стосовно причин голоду, які відрізняються доволі широкими варіаціями. У той же час, об'єднуючим лейтмотивом усіх усних оповідань виступає причетність «влади», різною мірою, безпосередньо або опосередковано. Коливання у визначенні причин обумовлюється соціальним положенням респондента. Так відображенням «офіційної» версії про неврожай вирізняються усні меморати представників тієї ж влади або тих, хто позиціонується як її прибічник. Передусім це працівники сільської адміністрації або правління колгоспу, частково вчителі та люди, що мали вищу освіту [15, 4хв.-7хв.]. Тобто контингент осіб, що підпадали під найактивнішу радянську пропаганду через систему освіти та державних органів.

Дана група, викладаючи власне бачення проблеми голоду 1932 – 1933 років у офіційному його форматі, хоч і презентувала сформований радянською свідомістю образ «неврожай», але власною вербальною поведінкою та тематичними відступами, демонструвала прояви маргіналізованої в радянські часи, але побутуючої в середовищі односельців точки зору стосовно подій голоду. Передусім такими смисловими показниками були намагання детальніше подати події голоду та його

причини із наведенням нових та нових аргументів, на кшталт: «були перегіби, але без них не можна», «необхідно було виконувати план, країну підіймати» та інші, так би мовити, ввести інтерв'юера в курс справи, щоб він міг сам переконатися у правоті оповідача [22, 86хв.-9хв.].

Власною поведінкою із підвищеною вербальною активністю респонденти демонстрували значущість події для них особисто, оскільки їхня версія подій, хоч і представлена домінуючою у радянській системі, але на рівні села знаходилася, а особливо в сучасних умовах знаходиться у меншості, тому потреба у визнанні їхньої позиції в колективі диктує їм саме таку поведінку [28, с.114; 24, с.52]. Отже, можна говорити, що, не дивлячись на сильний ідеологічний тиск з боку офіційної пропаганди, навіть представники «влади» крізь трансляцію усталених образів «неврожай» пропускають глибинні соціокультурні установки загальноселянського світосприйняття, що активуються через постійне та тісне спілкування із членами їх етнокультурної групи.

Іншу групу респондентів складало «все інше населення», яке сприймало та трактувало події Голодомору доволі однозначно, хоча й використовувало для цього різні за формою вербальні конструкції та систему доказів і припущень. У залежності від автобіографічних даних респондента, варіаціям піддавалося також і емоційне навантаження усного оповідання. Наприклад, нащадки так званих «куркулів» в особливо емоційній формі зображували події голоду, покладаючи всю провину саме на радянську владу, виводячи його причини передусім із програми колективізації та розкуркулення, додаючи до того й репресивні заходи: «... А не хотіли в колгосп йти?»

Р.О. Не тільки ми, ніхто не хотів! Забирали в них з двору все, все. Ну, нас ніхто не зачіпав, тому що в 30-ті роки, в 31-м, 32-м році, він пішов в армію, забрали його в армію, мій хазяїн, але він поки вдома був, подав заяву, треба було заяву подавати в колгосп, як тебе не приймуть, вся родина. Землю відібрали, сидимо вдома, нікуди на роботу і як можна жити?! Забрали все, у Івана два коня було от тут, але вже була бригада і там відвели, два коня було. Коровки не брали, а барашки то все забирали!!! А тоді почали... По горищу ходять, шукають цепи, канати, як бандити, й все, їй Богу банда!

А хто ходив, хто по горищу шукав, місцеві, комсомольці?

Р.О. Комсомольці!

А преславські були чи з інших сел приїздили?

Р.О. І преславські були, і з інших сіл приїздили! Зараз ні одного немає, вони всі повиздихали! Отак люди жили, хто не хотів в колгосп, його виганяли з хати! І все, їди куди хочеш... і якщо він не помре в степу, його ніхто не пускає в хату – якщо приймеш і тебе покарають!!! Люди бідні плакали! І ті батьки що мене доглядали, помирали з голоду! Забрали землю, не дають їм роботу ніде!...» [20, 37хв.-41хв.]

Беручи до уваги біографічну зацікавленість таких респондентів у тематиці усного свідчення, в той же час не можна ігнорувати того факту, що вони певною мірою відображають ситуацію, яка склалася у середовищі болгарського населення, стосовно не просто ставлення до конкретних дій конкретних осіб, а загальної направленості у сприйнятті радянської влади:

«...А.І. А от тут кінь в нас був, сіялка! Ну, коли вже колективізація, вони... комсомольські бригади, ходили по селу забирали й не питали! Забирали все в колгосп! Силоміць змушували! Це я пам'ятаю...»

Це коли колективізація була?

А.І. Так, колективізація! А потім у бідного селянина нічого не було! А вони ходили з такими, щупами, та шукали зерно! Для революції, для рятування революції! І шукали ями, де ті ями, от сховано зерно! Ну, знаходили деякі... і тут їх репресували, забирали в сілраду! Там кімнатка така була, пам'ятаю, кімнатка була, навіть заходив туди! І туди їх! Наберуть їх кілька чоловік – потім увозять! В Приморськ, тоді ж це був Ногайськ. І там вже... їх відправляють, я знаю?! Дід, потім дядько, двоє їх, не повернулися! І дід не повернувся! Увезли і загинули! [мовчить]. Мол, вороги радянської влади!» [21, 11хв.-14хв.]

Основна ж маса оповідачів, згадує події голоду 1932 – 1933 років як страхітливе явище, причини якого вони бачать у кількох факторах. Доволі розповсюджена теза про неврожай, швидше за все, є результатом взаємопроникнення офіційної та індивідуальної пам'яті респондентів:

«...Ну, а голод ви пам'ятаєте, 33-го?

Г.І. А так! Був голод, так! Їли той... щавель їли! Дикий щавель! Підемо на море, наберемо тюльку! А мама стовче її, от обмакаєш в сковорідку й їмо! Хліб зовсім не бачили, картоплі зовсім не було! Ходили по морю, у рибалок, дякувати їм! Підемо зранку, вони дадуть відро бичків, от судаків. А якби не було моря, ми би... Немає нічого в хаті, що ти будеш їсти?! Ні коні, ні корови! Тоді й картопля не вродила. Амбари всі порожні! Не знаю, як ми вижили... В колгоспі я тоді працювала, там на посівній, зерно, овес чи ячмінь, що у них. Його обсмажили та їмо!... Це море нас врятувало! Отак й жили. Голод! Картопля та чого не вродила?! Що ти будеш їсти?! Як вже виросла, ну, на город підеш теж голодна, там звариш якусь похльобку з крупи, похлібали та й все! А працюємо! Люди було й ховрахів їли, така тварина, воно тільки зерно їсть, вони... такі як пацюки! Ну, ми таке не їли...» [19, 10хв.-13хв.]

Паралельно із природною причиною завжди присутня в різних текстах інтерв'ю у різних частинах, або на початку, або в кінці, згадка про причетність владних структур. Причому в деяких респондентів «влада» залишається знеособлена і не означена як така, але присутнє позначення аморфних винних із зовнішнього оточення, тобто обвинувачення повною

мірою адресовані саме радянській владі та її представникам різного рівня [17, 10хв.-15хв.; 18, 4хв.-7хв.].

Що стосується активних робітників на ниві зміцнення радянської влади та виконання плану хлібозаготівель, то питання усвідомленості ними наслідків своєї роботи не викликає сумнівів. На жаль, серед матеріалів інтерв'ю відсутні усні оповідання «активістів», але ми можемо проаналізувати оповідання респондентів, що мають родинні або іншого роду зв'язки із членами активу села. Доволі функціональною джерельною базою, в цьому аспекті, є мемуарна спадщина одного з ветеранів громадянської війни, вчителя та партійного діяча села Цареводарівка (нині Ботево Приазовського району Запорізької області) Рупчева К.К. Із загального контексту «нажиму на куркулів», що описується автором, та нервозністю такого роду діяльності, яка призвела до виснаження його та «колег», можна припустити, що усвідомлення масштабів та наслідків їх діяльності вже тоді були для них відомі [32, арк. 37].

Набір мнемонічних сюжетів даної категорії респондентів свідчить, що діяльність активних робітників повилученню хліба у «куркулів» певною мірою, не дивлячись на революційну істерію та боротьбу з куркульством як класом, обумовлювалася й нормами морально-етичної поведінки, загальноприйнятими в середовищі болгарського населення. В залежності від соціального статусу та життєвого досвіду респондентів змінювалася й форма репрезентації наративу стосовно діяльності активістів. Але в будь-якому разі практично в усіх інтерв'ю простежується певна лінія виправдовування та доказова база цього.

Першою формою представлення сценарію подій колективізації та Голодомору, за якою респонденти наголошують на непричетності їхніх близьких до подій розкуркулення та вилучення зернових запасів, через їх власний вибір, підкреслюючи толерантність, що панувала в комсомольських лавах:

«...А чого в 32-му році такий голод був?

Т.І. Неврожайний рік, ну, не було звідки!!!

Тільки через врожай, так?

Т.І. Ну так, неврожайний рік! А звідка, чого?! Неврожайний рік!

А як би у людей залишилася земля, був би голод?

Т.І. А як би... був би голод, як би зовсім невродило! Ну, земля булаб, а вона не дала врожаю, теж саме! Може, якби хто запаси мали! Це інша справа! А як без запасів, то... У деяких людей були й запаси, й відбирали ті запаси, роздавали цим, які...але це ж вважається, що... грубе порушення – у того забирають, тому давати!

Ну, це грубе порушення?

Т.І. Порушення! Так, порушення! Але, оце й було порушення! Але був голод, виживати якось треба було! А як інакше?! Ті врятовуються, а ті нехай вмирають! Значить, вони хотіли, щоб... а

мало ще кому... Потрібен був хліб, зерно... Треба ж було! А відбирали! Мій батько не ходив відбирати! Він не міг переживати, коли діти плачуть! Він каже: «От ми відбираємо, а вони, ті самі, діти плачуть!» Батько говорить: «Я вчитель, дітей вчу! Значить, відбирай!... Дитина не винувата, що в того є зерно, у того немає зерна! Дитина того не розуміє! Вони тільки знають, що батьки не дають! Що от робити з ними, що вони плачуть - тримаються за ті мішечки?! Я, - каже, - цього робити не можу!» От від цього, що він не міг цього робити! Не міг...

А йому треба було це робити?...

Т.І. Ні, не треба було!!! Просто запрошували! Запрошували!

А хто запрошував?

Т.І. Ну як, актив якийсь в селі, який й мав рятувати! От так вони й розмірковували, чи потрібна така операція чи ні... ну, Сталін, зробив, в колективізацію, перегиби великі! От через це ж...» [22, 45хв.-48хв.].

Або активно підкреслюючи, що він (їх родич чи близький) нічого поганого не робив, він просто був комсомолець [12, 13хв.-17хв.]. Причому, доказовою базою було, як правило, зображення страждань їх, тобто родичів-активістів, самих від голоду.

Ставлення загалом до «активістів» у болгарського населення Північного Приазов'я було (та й залишається) доволі однозначним, що демонструється як усними оповіданнями, так і архівними матеріалами. Усні наративи стосовно подій колективізації та голоду 1932 – 1933 років наповнені діяльністю, як правило, знеособлених сільських «активістів», що позначалися у тексті оповідання як «комсомольці», «активісти» або замінювалися позначенням дії – «ходили», «шукали», «забирали» [7, 15хв.-18хв.].

Така вербальна поведінка респондентів може бути розтлумачена як вплив трагічних сторінок на пам'ять та намагання блокувати болючі спогади, але не варто забувати і про ідеологічний тиск, що пригнічував мнемонічну та комунікативну діяльність у середовищі односельців через страх бути покараним з боку радянської влади за негативні відгуки стосовно її представників. Наслідок такого психологічного тиску простежується в усних історіях майже всіх респондентів, які змогли пригадати імена «активістів», оскільки зі зміною ними тематики вони одразу змінювали й манеру оповідання, переходячи на невисокі тони голосу, іноді до шепоту та використання недомовок й певних елементів невербальної інформації для вираження власного сприйняття тих подій [9, 4хв.-6хв.].

Негативне сприйняття представників радянської влади, причетних до колективізації, особливо гостро мало прояв за часів окупаційного режиму в період Другої світової війни. Показовими є факти розправи над «активістами» у болгарських селах. Так, наприклад, у с. Федорівка розкуркулени, що повернулися до села, будучи поліцейськими, видали окупаційній владі жінку, представницю радянської

влади, що за часів колективізації в ролі активного учасника сприяла цьому процесу. [1, арк.110-110зв.].

Недостатність джерел початку 30-х років ХХ століття з історії болгарських селищ Північного Приазов'я для вивчення місцевих варіацій процесу колективізації та голоду 1932 – 1933 років, з точки зору внутрішніх суспільних зв'язків, диктує необхідність паралельного звернення як до матеріалів усної історії, так і до документів часів окупаційного німецько-фашистського режиму 1941 – 1943 років. Це викликано передусім формуванням в середовищі болгар певних стереотипів негативного сприйняття радянського суспільного устрою, а за екстремальних умов окупації ці сценарії поведінки почали реалізовуватися, як через активне сприяння окупаційній владі, так і через пасивний протест, у вигляді евакуації з рідних місць разом із німецькими військами в 1943 році. Так, в селі Федорівка нараховувалося до 125 людей, що залишили власні домівки із наближенням Червоної Армії [1, арк.111-111зв.].

Якщо розглядати Голодомор 1932 – 1933 років з точки зору соціокультурної трансформації болгарського середовища Північного Приазов'я, то варто звернути увагу на внутрішній суспільний конфлікт, що став результатом якісних змін в середині етнокультурної групи через матеріальні та духовні негаразди. Під час колективізації розкуркулення в болгарських селах в основному велось власними силами, за свідченнями респондентів, «комсомольці» були з місцевих [3, 35хв.-38хв.; 4, 3хв.-5хв.; 10, 14хв.-15хв.]. Швидше за все, частина з них пішла на це через економічні причини і таким чином намагалася збагатитися. Інші могли сприйняти радянську пропаганду всією душею і робили все «за ідею».

Причому в за умов постійного страху за власне життя та родину, населення нічим не могло допомогти жертвам розкуркулення, що створювало картину великої мовчазної маси та купки ображених. Наслідком таких дій стала руйнація болгарської громади із середини, було розірвано зв'язки всередині локальної групи, що об'єднували її, створюючи коло «своїх» на противагу «чужому» культурному оточенню.

Але найстрашнішою психологічною травмою було завдано саме голодом 1932-1933 років, під час якого не діяли жодні морально-етичні норми, а лише основні інстинкти. Саме в цей час болгарська громада розвалюється на окремих індивідів та родини. Стратегію виживання в таких екстремальних умовах кожна родина розробляла сама, але однією з життєво важливих її складових становило вимінювання харчових продуктів за одяг, побутові та інші цінні речі [6, 13хв.-15хв.; 23, 4хв.-5хв.]. Одним із варіантів рятування дітей, що був доступний батькам, особливо за умов одного працюючого в родині, було перекладання турботи про дітей на державу, тобто «підкидання» їх до дитячих будинків. Такі сторінки свого життя респонденти згадують лише через

необхідність логічних зв'язків сюжетів у процесі оповідання, однак ці спогади обмежуються, як правило, кількома фразами [6, 35хв.-36хв.]. Дуже яскравим в усних оповіданнях про голод є образ рибалок, що врятували велику кількість населення, вимінюючи у них різні речі на рибу, а часто й так роздаючи її дітям [13, 24хв.-26хв.; 16, 8хв.-11хв.].

Переховування сусідів один від одного, масові крадіжки та доноси досягли колосальних масштабів. У такій екстремальній ситуації будь-які соціально-побутові контакти, в переважній більшості випадків, переривалися [20, 75хв.-78хв.]. В той же час родинні стосунки намагалися не втратити навіть за таких тяжких умов, і допомога родичам хоча б у мізерному вигляді чи догляді дітей померлих від голоду родичів все одно зберігалися, базуючись на загальнохристиянських нормах моралі та розвинених етнокультурних групових установках поведінки [12, 34хв.-36хв.].

Навіть за відсутності зафіксованих точних даних про померлих від голоду 1932 – 1933 років у болгарських селах Північного Приазов'я, про масштаби трагедії можна судити за усними оповіданнями наших респондентів, які, характеризуючи людські втрати тих страшних подій, використовують найбільше мірило, доступне їм як представникам традиційної культури – «... А від того голоду стільки людей вмерло, більше ніж наше село, напевно, помирало!...» [13, 28хв.].

Висновок. Дослідження проблем Голодомору 1932 – 1933 років вимагає залучення широкої джерельної бази. В той же час, через брак документальних джерел чи не єдиним виходом залишається залучення комплексу усних спогадів людей, що мали прямий або опосередкований зв'язок із подіями голоду. Однак усні історії надають інформацію узагальнюючого характеру, що може бути лише першим етапом у подальшому детальному вивченні такого доленосного та драматичного явища, як Голодомор.

Інформативне поле селян Північного Приазов'я з точки зору усної історичної методики відзначається крайньою активністю, демонструючи побутування стійких мнемонічних сюжетів щодо подій колективізації та Голодомору як знакових та переламних для всієї спільноти не залежно від етнокультурних особливостей респондентів. Можна припустити, що інформаційна трансмісія образів минулого молодшому поколінню мала місце із відповідним емоційно-ціннісним настроєм (щодо подій розкуркулення, колективізації та Голодомору), які вочевидь актуалізувалися в період 1990-х – 2000-х років під дією суспільно-політичних та економічних трансформацій.

Комплексне залучення усної історичної та документальних джерел дозволило реконструювати соціально-психологічну атмосферу в болгарських громадах Північного Приазов'я за часів колективізації та голоду 1932 – 1933 років. Можемо констатувати, що усні наративи позиціонувалися в середовищі болгар як

альтернативний офіційному, ідеологізованому, образ історичної дійсності, що став притаманним даній етнічній групі та визначив структуру болгарських громад на весь подальший період ХХ століття. З рештою, з певною умовністю, ми можемо говорити, що на прикладі болгар Північного Приазов'я спостерігається процес руйнації традиційної селянської культури півдня України в ході реалізації політики колективізації.

1. Акти про збитки спричиненні німецько-фашистськими окупантами населенню Н.-Василівського району, Запорізької області за 1941–1943 роки. *Державний архів Запорізької області*, Ф. 3199, Оп. 1, спр. 1, 54 арк.
2. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. Харьков, 1927. 109 с.
3. Інтерв'ю із Вельчевим Г.Г., 1933 року народження та Вельчевою К.Г., 1928 року народження, с. Гюнівка Приморського району Запорізької області, серпень 2001. *Рукописний відділ при Запорізькому відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського (далі – РВ ЗВІУА)*, Ф. 8, Оп. 2, спр. 50 (аудіозапис). 186 хв.
4. Інтерв'ю із Вельчевим М.В., 1918 року народження, с. Гирсівка Приазовського району Запорізької області, липень-серпень 2005. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 6, спр. 55 (аудіозапис). 25 хв.
5. Інтерв'ю із Генчевим І.Д., 1929 року народження, с. Федорівка Приазовського району Запорізької області, серпень 2005. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 6, спр. 67 (аудіозапис). 31 хв.
6. Інтерв'ю із Григор'євою М.Ф., 1918 року народження, с. Федорівка Приазовського району Запорізької області, серпень 2005. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 6, спр. 68 (аудіозапис). 46 хв.
7. Інтерв'ю із Гуковою З.К., 1923 року народження, с. Гирсівка Приазовського району Запорізької області, липень-серпень 2005. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 6, спр. 56 (аудіозапис). 56 хв.
8. Інтерв'ю із Желязковою А.І., 1935 року народження, с. Гирсівка Приазовського району Запорізької області, липень-серпень 2005. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 6, спр. 57 (аудіозапис). 21 хв.
9. Інтерв'ю із Іріюглу Л.Г., 1932 року народження, смт. Якимівка Якимівського району Запорізької області, липень-серпень 2005. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 6, спр. 65 (аудіозапис). 47 хв.
10. Інтерв'ю із Капустінін С.О., 1919 року народження та Капустіною Є.Н., 1924 року народження, с. Ботево Приазовського району Запорізької області, вересень 2002. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 3, спр. 185 (аудіозапис). 48 хв.
11. Інтерв'ю із Малєвим О.Ф., 1922 року народження та Гіноювою М.І., 1924 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької

- області, липень-серпень 2004. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп.5, спр.256 (аудіозапис). 74 хв.
12. Інтерв'ю із Міховою Д.З., 1923 року народження, с. Богданівка Приазовського району Запорізької області, листопад 2006. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп.12, спр.27 (аудіозапис). 40 хв.
13. Інтерв'ю із Пенчевою Г.П., 1919 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької області, липень-серпень 2004. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 5, спр. 258 (аудіозапис). 58 хв.
14. Інтерв'ю із Петковим І.М., 1927 року народження, с. Федорівка Приазовського району Запорізької області, серпень 2005. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп.6, спр.73 (аудіозапис). 15 хв.
15. Інтерв'ю із Рупчевою Г.А., 1928 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької області, липень-серпень 2004. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 5, спр. 260 (аудіозапис). 13 хв.
16. Інтерв'ю із Соломоною В.Г., 1930 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької області, липень-серпень 2004. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 5, спр. 263 (аудіозапис). 31 хв.
17. Інтерв'ю із Соломоною Н.П., 1928 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької області, липень-серпень 2004. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 5, спр. 264 (аудіозапис). 42 хв.
18. Інтерв'ю із Стойчевим І.Ф., 1925 року народження, с. Гирсівка Приазовського району Запорізької області, липень-серпень 2005. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 6, спр. 61 (аудіозапис). 42 хв.
19. Інтерв'ю із Стояновською Г.І., 1928 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької області, липень-серпень 2004. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 5, спр. 265 (аудіозапис). 45 хв.
20. Інтерв'ю із Стояновською Р.О., 1912 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької області, липень-серпень 2004. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 5, спр. 267 (аудіозапис). 292 хв.
21. Інтерв'ю із Фуклевим А.І., 1922 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької області, липень-серпень 2004. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп.5, спр. 268 (аудіозапис). 70 хв.
22. Інтерв'ю із Хоменко Т.І., 1926 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької області, липень-серпень 2004. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп.5, спр. 270 (аудіозапис). 211 хв.
23. Інтерв'ю із Шевляковою І.О., 1925 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької області, липень-серпень 2004. *РВ ЗВІУА*. Ф. 8, Оп. 5, спр. 271 (аудіозапис). 11 хв.
24. Магун В. С. Потребности и психология социальной деятельности личности. Л: Наука, 1983. 176 с.
25. Мільчев В., Пєєва Ж. Ренесанс та репресії: болгари Таврії у перші два десятиріччя радянської влади (1920 – 1939 рр.). *Джерела з історії Південної України. / Мемуари та щоденники*. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2006. Том. 9, Частина 2. С. 27–81.
26. Новохатько Л. М. Соціально-економічні та культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті-середина 30-х рр. XX ст.): дис. ... доктора іст. наук : 07.00.01 / Новохатько Леонід Михайлович. К., 1999. 410 с.
27. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30-х років. К.: Родовід, 1999. 560 с.
28. Носенко Е. Л. Єгорова С. Є. Пам'ять та емоційний стан. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. 148 с.
29. Орлянський В. С. Хозяйственная и культурная деятельность Советов приазовских болгар в 20-е годы. *Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи*. Запоріжжя, 1993. Вип.1. С. 39–60.
30. Орлянський С. Ф. Советское строительство 1920-х гг. и приазовские болгары. *Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи*. Запоріжжя, 1993. Вип.1. С. 66–84.
31. Про розкуркулений інвентар. *Державний архів Запорізької області*. Ф. 3357, Оп.1, спр.8 117 арк.
32. Рупчев К.К. Так нам сердце велело... *РВ ЗВІУА*. Ф. 12, Оп.1, спр.3. 156 арк.
33. Списки родин розкуркулених та тих що прибули під час німецько-фашистської окупації. *Державний архів Запорізької області*. Ф. 4352, Оп.1, спр.10 2 арк.
34. *Съветско село*. 1927. № 10.
35. *Съветско село*. 1927. № 6.
36. *Съветско село*. 1927. № 7.
37. *Сърп и Чук*. 1925. № 11.
38. *Сърп и Чук*. 1925. № 7.
39. Український Голокост 1932–1933. Свідчення тих хто вижив. / Упоряд. Ю. Мицик. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2003. 296 с.
40. Halbwachs M. Historical Memory and Collective Memory. URL: <https://marcuse.faculty.history.ucsb.edu/classes/201/articles/80HalbwachsCollMemChap2.pdf>.

References

1. *Akty pro zbytky sprychynnenni nimetsko-fashystskymy okupantamy naselenniu N.-Vasylivskoho raionu, Zaporizkoi oblasti za 1941 – 1943 roky*. [Normative act about damage to population by Nazi occupants, N-Vasilevski district, Zaporizhzhia region, 1941-1943]

- Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti, F. 3199, Op.1, spr. 1, 54 ark. (in Russian).
2. *Ytohy raboty sredi natsyonalnykh menshynstv na Ukrainy*. [Results of work among national minorities in Ukraine]. (1927). Kharkov. 109 p. (in Russian).
3. *Interviu iz Vielchevym H.H., 1933 roku narodzhennia ta Vielchevoiu K.H., 1928 roku narodzhennia, s. Hiunivka Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, serpen 2001*. [Interview with Velchev H.G., born in 1933, and Velcheva K.G., born in 1928, p. Gyunivka, Primorsk District, Zaporizhzhia Region, August 2001] *Rukopysnyi viddil pry Zaporizkomu viddilenni Instytutu ukraïnskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevskoho* (dali – RV ZVIUA), F. 8, Op.2, spr.50 (audiozapys). 186 khv. (in Russian).
4. *Interviu iz Vielchievym M.V., 1918 roku narodzhennia, s. Hyrsivka Pryazovskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2005*. [Interview with Velchev M.V., born in 1918, p. Hyrsivka, Pryazovsky district, Zaporizhzhia region, July-August 2005] RV ZVIUA. F. 8, Op.6, spr. 55 (audiozapys). 25 khv. (in Russian).
5. *Interviu iz Henchevym I.D., 1929 roku narodzhennia, s. Fedorivka Pryazovskoho raionu Zaporizkoi oblasti, serpen 2005*. [Interview with Genchev I.D., born in 1929, p. Fedorivka, Pryazovsky District, Zaporizhzhia Region, August 2005.] RV ZVIUA. F. 8, Op.6, spr.67 (audiozapys). 31 khv. (in Russian).
6. *Interviu iz Hryhorievoiu M.F., 1918 roku narodzhennia, s. Fedorivka Pryazovskoho raionu Zaporizkoi oblasti, serpen 2005*. [Interview with Grigorieva M.F., born in 1918, p. Fedorivka, Pryazovsky District, Zaporizhzhia Region, August 2005.] RV ZVIUA. F. 8, Op.6, spr.68 (audiozapys). 46 khv. (in Russian).
7. *Interviu iz Hukovoïu Z.K., 1923 roku narodzhennia, s. Hyrsivka Pryazovskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2005*. [Interview with Hukova Z.K., born in 1923, p. Hyrsivka, Pryazovsky district, Zaporizhzhia region, July-August 2005] RV ZVIUA. F. 8, Op.6, spr.56 (audiozapys). 56 khv. (in Russian).
8. *Interviu iz Zheliakovoïu A.I., 1935 roku narodzhennia, s. Hyrsivka Pryazovskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2005*. [Interview with Zhelyazkova A. I., born in 1935, p. Hyrsivka, Pryazovsky district, Zaporizhzhia region, July-August 2005.] RV ZVIUA. F. 8, Op.6, spr.57 (audiozapys). 21 khv. (in Russian).
9. *Interviu iz Iriohlu L.H., 1932 roku narodzhennia, smt. Yakymivka Yakymivskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2005*. [Interview with Irioglu L.G., born in 1932, town Yakymivka, Yakymivka district, Zaporizhzhia region, July-August 2005] RV ZVIUA. F. 8, Op.6, spr. 65 (audiozapys). 47 khv. (in Russian).
10. *Interviu iz Kapustynym S.O., 1919 roku narodzhennia ta Kapustinoiu Ye.N., 1924 roku narodzhennia, s. Botievo Pryazovskoho raionu Zaporizkoi oblasti, veresen 2002*. [Interview with Kapustin S.O., born in 1919, and Kapustina E.N., born in 1924, p. Botevo, Pryazovsky District, Zaporizhzhia Region, September 2002] RV ZVIUA. F. 8, Op.3, spr.185 (audiozapys). 48 khv. (in Russian).
11. *Interviu iz Malievym O.F., 1922 roku narodzhennia ta Hinovoïu M.I., 1924 roku narodzhennia, s. Preslav Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2004*. [Interview with Malevy O. F., born in 1922, and M. I. Ginova, born in 1924, p. Preslav, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, July-August 2004] RV ZVIUA. F. 8, Op.5, spr.256 (audiozapys). 74 khv. (in Russian).
12. *Interviu iz Mikhovoïu D.Z., 1923 roku narodzhennia, s. Bohdanivka Pryazovskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lystopad 2006*. [Interview with Mihova D.Z., born in 1923, p. Bohdanivka, Pryazovsky District, Zaporizhzhia Region, November 2006] RV ZVIUA. F. 8, Op.12, spr.27 (audiozapys). 40 khv. (in Russian).
13. *Interviu iz Pienchievoiu H.P., 1919 roku narodzhennia, s. Preslav Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2004*. [Interview with P'encheva G. P., born in 1919, p. Preslav, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, July-August 2004] RV ZVIUA. F. 8, Op.5, spr.258 (audiozapys). 58 khv. (in Russian).
14. *Interviu iz Pietkovym I.M., 1927 roku narodzhennia, s. Fedorivka Pryazovskoho raionu Zaporizkoi oblasti, serpen 2005*. [Interview with Petkov I.M., born in 1927, p. Fedorivka, Pryazovsky District, Zaporizhzhia Region, August 2005] RV ZVIUA. F. 8, Op.6, spr.73 (audiozapys). 15 khv. (in Russian).
15. *Interviu iz Rupchevoiu H.A., 1928 roku narodzhennia, s. Preslav Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2004*. [Interview with Rupcheva G.A., born in 1928, p. Preslav, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, July-August 2004] RV ZVIUA. F. 8, Op.5, spr. 260 (audiozapys). 13 khv. (in Russian).
16. *Interviu iz Solomonovoïu V.H., 1930 roku narodzhennia, s. Preslav Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2004*. [Interview with Solomonova V.G., born in 1930, p. Preslav, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, July-August 2004] RV ZVIUA. F. 8, Op.5, spr.263 (audiozapys). 31 khv. (in Russian).
17. *Interviu iz Solomonovoïu N.P., 1928 roku narodzhennia, s. Preslav Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2004*. [Interview with Solomonova N.P., born in 1928, p. Preslav, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, July-August 2004] RV ZVIUA. F. 8, Op.5, spr. 264 (audiozapys). 42 khv. (in Russian).
18. *Interviu iz Stoichevym I.F., 1925 roku narodzhennia, s. Hyrsivka Pryazovskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2005*. [Interview with Stoychev I.F., born in 1925, p. Hyrsivka, Pryazovsky district, Zaporizhzhia region, July-August 2005.] RV ZVIUA. F. 8, Op.6, spr. 61 (audiozapys). 42 khv. (in Russian).
19. *Interviu iz Stoianovskoïu H.I., 1928 roku narodzhennia, s. Preslav Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2004*. [Interview with Stoyanovska G.I., born in 1928, p. Preslav, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, July-August 2004] RV ZVIUA. F. 8, Op.5, spr. 265 (audiozapys). 45 khv. (in Russian).

20. *Interviu iz Stoianovskoiu R.O., 1912 roku narodzhennia, s. Preslav Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2004.* [Interview with Stoyanovska R.O., born in 1912, p. Preslav, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, July-August 2004] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.5, spr. 267 (audiozapys). 292 khv. (in Russian).
21. *Interviu iz Fuklievym A.I., 1922 roku narodzhennia, s. Preslav Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2004.* [Interview with Fuklev A.I., born in 1922, p. Preslav, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, July-August 2004] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.5, spr. 268 (audiozapys). 70 khv. (in Russian).
22. *Interviu iz Khomenko T.I., 1926 roku narodzhennia, s. Preslav Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2004.* [Interview with Khomenko T.I., born in 1926, p. Preslav, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, July-August 2004] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.5, spr. 270 (audiozapys). 211 khv. (in Russian).
23. *Interviu iz Shevliakovoio I.O., 1925 roku narodzhennia, s. Preslav Prymorskoho raionu Zaporizkoi oblasti, lypen-serpen 2004.* [Interview with Shevlyakova I.O., born in 1925, p. Preslav, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, July-August 2004] *RV ZVIUA*. F. 8, Op.5, spr. 271 (audiozapys). 11 khv. (in Russian).
24. Mahun V. S. (1983). *Potrebnosty y psykholohyia sotsyalnoi deiatelnosti lychnosty.* [Needs and psychology of social activity of the individual], L.: Nauka, 176 p. (in Russian).
25. Milchev V., Pieieva Zh. (2006). *Renesans ta represii: bolhary Tavrii u pershi dva desiatyrichchia radianskoi vlady (1920 – 1939 rr.).* [Renaissance and repression: the Bulgarians of Tavria in the first two decades of Soviet rule] *Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy. I Memuary ta shchodennyky.* Zaporizhzhia: RA «Tandem-U», Tom. 9, Chastyna 2. Pp. 27–81. (in Ukrainian).
26. Novokhatko L. M. (1999). *Sotsialno-ekonomichni ta kulturni protsesy v Ukraini u konteksti natsionalnoi polityky radianskoi derzhavy (20-ti-seredyna 30-kh rr. XX st.)* [Socio-economic and cultural processes in Ukraine in the context of the national policy of the Soviet state (20s-mid-30s of the 20th century)]: dys. ... doktora ist. nauk: 07.00.01 / Novokhatko Leonid Mykhailovych. K. 410 p. (in Ukrainian).
27. Noll V. (1999). *Transformatsiia hromadianskoho suspilstva. Usna istoriia ukrainskoi selianskoi kultury 1920–30-kh rokiv.* [Transformation of civil society. Oral history of Ukrainian peasant culture of the 1920s and 1930s]. K.: Rodovid. 560 p. (in Ukrainian).
28. Nosenko E. L. Yehorova S. Ye. (1996). *Pamiat ta emotsiinyi stan.* [Memory and emotional condition] Dnipropetrovsk: Vyd-vo DDU, 148 p. (in Ukrainian).
29. Orlianskyi V. S. (1993). *Khoziaistvennaia y kulturnaia deiatelnost Sovetov pryazovskyykh bolhar v 20-e hody.* [Economic and cultural activities of the Soviets of the Azov Bulgarians in the 20s.] *Bolharske naselennia Pivdnia Ukrainy: doslidzhennia i dokumenty.* Zaporizhzhia,. Vyp.1. Pp. 39–60. (in Russian).
30. Orlianskyi S. F. (1993). *Sovetskoe stroitelstvo 1920-kh hh. y pryazovskye bolhary.* [Soviet construction in the 1920s. and Azov Bulgarians] *Bolharske naselennia Pivdnia Ukrainy: doslidzhennia i dokumenty.* Zaporizhzhia, Vyp.1. P. 66–84. (in Russian).
31. *Pro rozkurkulyeni inventar.* [About decommissioned inventory] *Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti.* F. 3357, Op.1, spr.8. 117. ark. (in Russian).
32. Rupchev K.K. *Tak nam serdtse velelo...* [That's what our hearts told us...] *RV ZVIUA*. F. 12, Op.1, spr.3. 156 ark. (in Russian).
33. *Spysky rodyn rozkurkulenykh ta tykh shcho prybuli pid chas nimetsko-fashystskoi okupatsii.* [Lists of families of those who were disbanded and those who arrived during the German-fascist occupation] *Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti.* F. 4352, Op.1, spr.10 2 ark. (in Russian).
34. *Savetsko selo.* [Soviet village] 1927. № 10. (in Bulgarian).
35. *Savetsko selo.* [Soviet village] 1927. № 6. (in Bulgarian).
36. *Savetsko selo.* [Soviet village] 1927. № 7. (in Bulgarian).
37. *Syrp y Chuk.* [Hammer and Sickle] 1925. № 11. (in Bulgarian).
38. *Syrp y Chuk.* [Hammer and Sickle] 1925. № 7. (in Bulgarian).
39. *Ukrainskyi Holokost 1932–1933. Svidchennia tykh khto vyzhyv.* [Ukrainian Holocaust 1932–1933. Testimony of survivors]. (2003). Uporiad. Yu. Mytsyk. K: Vydavnychii dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». 296 p. (in Ukrainian).
40. Halbwachs M. *Historical Memory and Collective Memory.* URL: <https://marcuse.faculty.history.ucsb.edu/classes/201/articles/80HalbwachsCollMemChap2.pdf>.